

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

**HAJDÚNÁNÁS HATÁRNEVEINEK
NÉVRENDSZERTANI VIZSGÁLATA**

Pásztor Éva

Témavezető: Dr. Tóth Valéria

DEBRECENI EGYETEM
Nyelvtudományok Doktori Iskola
Debrecen, 2013

1. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

A magyar névtudományban egy-egy szűkebb földrajzi egység (település, járás stb.) helynévkincsének a feltérképezése minden időszakban egyike volt a legkedveltebb kutatási céloknak. Egyes munkák csupán maguknak a helyneveknek az összegyűjtésére törekedtek forrásanyagot szolgáltatva ezáltal az elméleti kutatásoknak, míg mások a módszeres elemzések révén általánosabb elméleti megállapításokhoz is eljutottak. A magyar helynévkutatásban lényegében minden korban ez a két irányvonal volt a meghatározó, persze váltakozó intenzitással, azaz hol az egyik, hol pedig a másik vizsgálati cél került előtérbe. Noha az e tárgykörben megjelent munkák jelentős része vagy anyaggyűjtési és -közreadási céllal készült, más részük viszont az elméleti feldolgozásra törekedett, sokkal jellemzőbb azonban, hogy a két szál a kutatási programokban mégis többnyire összefonódva, egymást szervesen kiegészítve jelentkezett: konzekvenciáknak s magának a módszeres helynévgyűjtés elméleti problémáinak a megfogalmazásával és megoldásával párosult. Ennek hátterében az a felfogás áll, hogy egy jól körülhatárolható földrajzi egységre vonatkozó és lehetőség szerint az időbeliségét tekintve is komplex névkorpusz vizsgálata olyan típusú következtetésekhez vezetheti el a kutatókat, amelyek nemcsak az adott térségre és nem csupán egy bizonyos korra nézve lehetnek érvényesek, hanem lehetőséget biztosítanak általánosabb, elméleti tanulságok levonására is.

Doktori értekezésem elkészítésekor e gondolathoz igazodva kettős cél vezérelt: egyfelől arra törekedtem, hogy egy konkrét település, Hajdúnánás határnévanyagát a korai időktől kezdődően egészen napjainkig, azaz a maga teljes történeti mélységében egybeállítsam. A közel 200 történeti (levéltári) forrásból és az általam elvégzett élőnyelvi gyűjtésből összeállított helynévtár szolgált aztán alapul azoknak az elméleti kérdéseknek a tisztázásához, amelyek szintézis formájában az első fejezetekben előkerültek. E kérdések részben a helynévi korpusz egybeállítása során felvetődő és megoldandó módszertani problémákat helyezik a középpontba, részben pedig olyan témaköröket érintenek, amelyekre a helynévkutatás kisebb figyelmet fordított. Dolgozatomban emellett arra is igyekeztem rámutatni, hogy kérdésfeltevéseim és az azokra adott válaszaim jó alapot nyújthatnak az interdiszciplinaritás révén más tudományok (történettudomány, régészet stb.) számára is.

2. Az elvégzett vizsgálatok, a feldolgozás módszerei

Dolgozatom öt nagyobb egységből épül föl. Az első egység alfejezeteiben a határnevek elméleti kérdéseit tárgyaltam. Elsőként a *határnév* fogalmát jártam körül: a helynévtan kutatóinak álláspontját, illetve az általam alkalmazott terminusokat, s azok tartalmát tekintettem át. Ezt követően a határnevek kutatásának, a helynévgyűjtésnek és a helynévfeldolgozásnak az elmúlt évtizedbeli eredményeit vettem sorra, utalva az ezekben megjelenő legújabb kutatási irányokra is. Munkám második fejezetében a határneveket tartalmazó források névhasználatáról és névtudományi forrásértékéről szóltam. Ebben az egységben a vizsgált településnek, Hajdúnánásnak a feldolgozott forrásait ismertettem, majd erre alapozva két történeti forrástípusnak, a térképeknek és a határjárású leveleknek a névhasználati eltéréseit (és esetenként azonosságait) vázoltam fel, valamint rávilágítottam a névtani kutatásokban való felhasználhatóságuk lehetőségeire is. A történeti források névhasználati kérdései mellett kitértem az élőnyelvi helynévgyűjtés módszertani problémáira, illetve az általam lefolytatott helynévgyűjtés általános tanulságaira is. Az értekezés harmadik fejezetében a magyar névtani kutatásokban eddig kevésbé részletezett jelenséget, a *névbokrosodás*-t tekintettem át, valamint a névbokrok egyik sajátos csoportját, az elpusztult, középkori települések neveiből szerteágazó névcsaládok szerkezeti jellemzőit rajzoltam meg, és egy konkrét példán keresztül a névbokrok név- és településtörténeti felhasználhatóságát is felvázoltam. A dolgozat negyedik nagy egységében két helynévfajtának, a vízneveknek és a halomneveknek a mikrovizsgálatát végeztem el. A két helynévfajta kapcsán eltérő kérdések álltak a vizsgálat középpontjában: a vízneveket (és ehhez kapcsolódóan a vízparti helyek neveit) a különböző idősíkok mentén a névváltozás szempontjából tekintettem át, a halomneveket pedig szerkezeti elemzésnek vettem alá. Az értekezést záró ötödik egységben a vizsgált település határneveinek névtárát adtam közre, amely a névtár használatához szükséges tájékoztatót, magát a szócikkekbe rendezett névtárat, valamint a feldolgozott források listáját tartalmazza.

Az egyes jelenségek leírási keretét a HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott helynév-tipológia biztosította, amelyhez azonban a névszociológia egyes aspektusait is figyelembe vettem. Nem komplex névtipológiai jel-

legű feldolgozó munkára vállalkoztam tehát, hanem olyan problémakörökre tértem ki, amelyek egy gazdag névállománnyal rendelkező település névanyagának összeállítása és feldolgozása közben elméleti–módszertani tekintetben felmerülhettek.

3. Az értekezés új tudományos eredményei

Értekezésem eredményeit a dolgozat egyes fejezeteinek sorrendjében mutatom be.

A határnevek elméleti kérdései

Önálló tudományszakká válása óta a magyar névkutatók újra és újra előkerülő kérdésként foglalkoznak a névtan tárgyának és terminológiájának a meghatározásával. A kutatók a települések határában fekvő objektumok megnevezésére a *dűlőnév*, *helynév*, *földrajzi név*, *határnév*, *külterületi név* és a *mikrotoponima* (valójában nem „egyenrangú” és nem is szinonim) fogalmakat használták. E használat mögött azonban igen gyakran nem tudatos terminushasználat állt, vagyis az egyes szerzők nem törekedtek a terminusok definiálására, más fogalmaktól való elhatárolására vagy éppen egy tágabb fogalmi keretben való elhelyezésére, pusztán az adott terminus használatával jelezték (nem kifejtett, sőt sokszor csak ösztönös) állásfoglalásukat. Nem ritkán azt is tapasztalhatjuk, hogy egy-egy szerző bizonyos terminusok szinonimaként való alkalmazását minden nehézség nélkül elfogadhatónak tartja, míg mások kifejezetten ellenzik ezt, és az sem szokatlan, hogy egy-egy terminus az idők során újra és újra megjelenik a használatban, ám a korábbiaktól eltérő tartalom társul hozzá nem kevés félreértést okozva.

Munkámban — az előzményirodalomhoz is részben kapcsolódva — a *határnév* és *helynév* terminusokat használtam. A *helynév* terminust összefoglaló fogalomnak tekintettem, amelybe minden helyfajta megnevezése beletartozik. A dolgozatomban ezt úgy szűkítettem le a vizsgált névanyagra vonatkoztatva, hogy Hajdúnánás *határának helynevei*-ről beszéltem. A *határnév* fogalmát a *helynév*-énél szűkebb jelentésben használtam: valamely település határában, azaz a belterületen kívül eső részein, a külterületén található denotátumok megnevezéseit értve alatta. A határneveket tartalmazó névtárba — a névszociológiai nézőpontot is érvényesítve — minden olyan adatot felvettem, amelyet a helyi beszélők az objek-

tumok neve(i)ként említettek. Olykor — a terminushasználat variabilitására is törekedve egyúttal — a *határnév*-vel szinonim értékű kifejezésként a *mikrotoponima* terminust is alkalmaztam. Noha a korábbi szakirodalomban a *mikrotoponima* és a *helynév* fogalmak közötti szinonimitást éppen névszociológiai természetű különbségekre hivatkozva kifogásolták, jómagam ezt a *mikrotoponima* és (a *helynév*-nél alacsonyabb hierarchikus szinten lévő) *határnév* esetében megengedhetőnek tartottam. Különösen azért, mert lényegében egy-egy település lakói sem okvetlenül feleltethetők meg egyetlen névhasználói mikroközösségnek.

A határneveket tartalmazó források névhasználata és névtudományi forrásértéke

Dolgozatom második egységében a határneveket tartalmazó források névhasználatát és névtudományi forrásértékét mutattam be. Egy-egy település teljes helynévállományát a történeti források névanyaga és az élőnyelvi helynévgyűjtés révén állíthatjuk egybe. A történeti dokumentumok fennmaradása viszonylag esetleges, így időben a mától távolodva a névkorpusz töredékesen gyűjthető össze, s a névhasználatra vonatkozó háttérismeretek nélkül csupán nagy óvatossággal használhatók fel a nyelvészeti–névtani kutatásokban. A mai helynévgyűjtés révén viszont éppen az effajta hiány tölthető ki egyfelől azáltal, hogy a megközelítőleg teljes, szinkrón helynévrendszeren túl a tényleges, valós helynévhasználat és névismeret működési mechanizmusait tárhatjuk fel, másfelől az élőnyelvi gyűjtés során a történeti korból adatolt helynevekről és az egykori helyekről pontosíthatjuk meglévő információinkat.

A történeti források közül részletesebben két forrástípusnak, a térképeknek és határjárású leveleknek a névhasználatát elemeztem tüzetesebben. E forrástípusok néhány tekintetben egyezéseket mutatnak, amelyek elsősorban abból fakadhatnak, hogy egyidejűleg több névhasználati szint is hatással lehetett a keletkezésükre. Mind a térképek, mind a határjárású leveleket tanúk részvételével készítették el a hivatali személyek, így a helynevek többsége feltehetően valóban tényleges használatának megfelelően került be a dokumentumokba. E tényleges, a közösség által (is) használt helynevekről viszonylag könnyen megállapítható használati körük s értékük, az ettől eltérő alakulatokról azonban sok esetben nehezen dönthető el, hogy azok a mérnök, a megszövegező sajátos névhasználatá-

ra (nem ritkán idegenajkúságára) vagy pedig a forrás szöveghagyományozódására vezethetők-e vissza.

Az élőnyelvi helynévgyűjtések módszertani problémáit követően az általam lefolytatott helynévgyűjtés metódusát vettem sorra. Magának a gyűjtésnek a tapasztalataiból leszűrve úgy vélem, hogy a nagyobb kiterjedésű határral rendelkező településeken inkább a határ egy-egy részével kapcsolatban lévők tekinthetők — a névismeretük egybeesése okán — egy-egy névközösség tagjainak. (Korábban *névközösség*-en általában egy-egy kisebb település közösségét értették.) Ennek fényében pedig egy településnek mint helynévrendszernek a vizsgálata lényegében a névhasználók névtudás-összességének az elemzését jelenti. Ebből pedig egyúttal az a következtetés is adódik, hogy noha a helynévrendszerre általában vonatkoztatva fogalmazhatunk meg elméleti megállapításokat, ám e rendszer valójában egyetlen névhasználó mentális lexikonában sincs meg a maga komplexitásában. Amennyiben ez a megállapítás a nagy határu települések többségére (vagy éppenséggel mindegyikére) vonatkoztatható, úgy az alapjaiban határozza meg az effajta területek helyneveinek az összegyűjtése kapcsán felmerülő módszertani ügyeket, a gyűjtés metódusát és az adatközlők kiválasztását is.

A névbokrosodás

Az újkori magyar helynévrendszer folyamatos bővülése részben a névbokrosodás jelenségének köszönhető. Az ilyen módon létrejött 20. századi határnevek egy részének névtestében középkori (ám a századok során elpusztult) települések nevei őrződtek meg. A történettudomány és a régészet képviselői által eddig nem lokalizált egykori településeknek a térbeli rekonstrukciójához a modern kori névbokrok vizsgálata nagymértékben hozzájárulhat. A helynévbokor keletkezésének természetes előfeltétele magának a településnek a megszűnése, amely folyamat a magyar viszonyok között a 13. századtól kezdődően folyamatosan jellemző a településhálózatra. A hajdani településnévből kialakuló mikrotoponimák azonban főként a 17–18. századtól vizsgálhatók, minthogy a történeti források köre ebben az időszakban bővül, s egy sor olyan dokumentumtípus (például a térképi forrás) jelenik meg, amely az azt megelőző évszázadokban nemigen állt rendelkezésünkre. E források széleskörű elterjedé-

sének következtében viszont a helynevek adathozhatósága is jócskán megnőtt.

A hajdani település megsemmisülését követően a falunév névalkotóként az adott hely megjelölésében vehet részt. A terület szinonim megnevezéseinek szerkezete általában az egykori településnév + valamilyen (általában elnéptelenedésre utaló) földrajzi köznévi utótag felépítést mutat (például *Vidiföld*, *Vidipusztá* stb.). E szinonim megnevezések névszerkezetében a településnév gyakran *-i* képzővel áll, ami azt fejezi ki, hogy a kérdéses hely 'puszta, lakatlan terület (1), amelyet Vidnek neveznek (2)'.

Az egykori falunév ugyanakkor mikrotoponimák létrehozásában is aktív névalkotó szerepet tölthet be: az egykori *Tedej* település a *Tedejilegelő*, *Tedej-kölesföld*, *Tedej templom* stb. helynevekben a szintagmatikus szerkezetek *-i* képzős előtagjaként fordul elő. E mikrotoponimák névszerkezete azt mutatja, hogy az egykori falunév legtöbbször *-i* formánssal áll, ami az elpusztult település szinonim megnevezéseiben előforduló *-i* képzővel ellentétben nem azt fejezi ki, hogy a kérdéses helyet magát nevezik meg olyan módon (ezt abban az esetben maga a szinonimitás is jelzi), hanem azt, hogy a hely a hajdani birtok területén belül fekszik. Az így kialakult mikrotoponimák (másodlagos nevek) maguk is alapnévvé válhatnak, s belőlük újabb névalakulatok keletkezhetnek. Magának a középkori településnek az egykori határait a terület szinonim megnevezései és a település nevéből alakult mikrotoponimák térbeli eloszlásának egymásra vetítésével határozhatjuk meg.

Egy-egy elpusztult település valós korabeli lokalizációját persze a helynévkutatás értékes forrásai, az oklevelek is elősegíthetik. Itt leginkább az oklevelek azon szöveghelyei vehetők számításba, amelyek a települések egykori helyére vonatkozó földrajzi „útmutatásokat” tartalmaznak: a vármegye, a közeli folyó megjelölése és a környező települések neveinek említése (azaz lényegében a helynév szöveg- és névkörnyezete) pontosíthatja a fekvést. A térbeli rekonstrukciót ezek mellett birtoklástörténeti adatok, a terület nemzetségi és családi viszonyainak feltárása támogathatja meg.

Maguk a térbeli rekonstrukciós vizsgálatok több hozadékkal is járhatnak: egyrészt más tudományágak, így a régészet, a történettudomány számára szolgáltathatnak olyan adatokat, amelyek más forrásból nemigen nyerhetők ki, más oldalról viszont a névtudomány számára is újabb ered-

ményeket hozhatnak. Általános helynévtörténeti vonatkozásai miatt igen tanulságos lehet többek között annak vizsgálata, hogy bizonyos nyelven kívüli, extralingvális tényezők, főleg történeti, településtörténeti folyamatok (jelen esetben a települések pusztulása) milyen hatással vannak a helynévrendszer mozgására, azaz a belső, nyelvi természetű, intralingvális változásokra.

Két helynévfajta mikrovizsgálata

Dolgozatom negyedik egységében két helynévfajta, a vízneveket és a halomneveket eltérő szempontból vizsgáltam. A vízneveket (és ehhez kapcsolódóan a vízparti helyek neveit) a különböző idősíkok mentén a névváltozás szempontjából elemeztem. Ennek eredményei azt mutatták meg, hogy a táj arculatának változása nyomán a víznevek elsődlegesen más helyfajtaiba kerülhetnek át, s ez alakjukat olykor érintetlenül hagyja (*Bába-ér* 'vízfolyás' > *Bába-ér* 'kaszáló', *Kígyós-ér* 'vízfolyás' > *Kígyós-ér* 'kaszáló' stb.), esetenként részleges alaki módosulást szenvedhetnek el (*Békás-ér* > *Békás-part*, *Madarász-sziget* > *Madarász-lapos* stb.), vagy akár el is enyészhetnek (*Hosszú-sziget* > $\emptyset$, *Csíkos-fenék* > $\emptyset$ stb.). E módosulások háttérben nagyobb részt külső, nyelven kívüli tényezők állnak.

A halmok neveit abból a szempontból tekintettem át, hogy azokban milyen szemantikai tartalom, funkció jelenik meg, s ezek milyen nyelvi elemek révén fejeződnek ki; másrészt pedig utaltam ezeknek az elemeknek a változási hajlandóságára is. A halomnevek strukturális jellemzőit összefoglalva azt emelhetjük ki, hogy e névfajta elemei leggyakrabban S+F szerkezetet mutatnak, azaz bennük egy sajátosságot kifejező (S) és egy fajtajelölő szerepű (F) névrészfunkció kapcsolódik össze (*Vörös-halom*, *Kutya-domb* stb.). A nevek sajátosságjelölő (S) névrésze többnyire a kiemelkedés tulajdonságára utal (*Fekete-halom*, *Lyukas-halom* stb.); a külső dologhoz való viszony (*Király-halom*, *Cseh-domb* stb.) és a helyviszony (*Süldős-ér laponyaga*, *Vidi-halom* stb.) jóval kisebb arányban jelenik meg bennük. Az S+M struktúra a halomnevek viszonylag csekély részét (mindössze negyedét) teszi ki, s a megnevező funkciójú (M) utótagjuk minden esetben kétrészes helynév (*Kis-Fekete-halom*, *Nagy-Szállás-halom* stb.). A halomnevekre a vizsgált területen az eleve jóval ritkább M+F szerkezet egyáltalán nem jellemző. E névfajta kapcsán — a

változási hajlandóság szempontjából — arra a megállapításra jutottam, hogy ez lexikális-morfológiai és funkcionális-szemantikai tekintetben is nagyfokú állandóságot mutat. Ez vélhetően részben azzal áll kapcsolatban, hogy ezen objektumok évszázadokon keresztül fontos szerepet töltek be a birtokok határainak kijelölésében, s ezt a funkciójukat hosszú időn keresztül megőrizhették, részben pedig abból adódik, hogy a névhasználók számára fontos tájékozási pontokként szolgálnak.

A halomnevek körében tapasztalt alaki és jelentésbeli állandósághoz képest a víznevek változásvizsgálata kapcsán azt tapasztaltam, hogy bennük a terület földrajzi jellegének, birtokjogi, közigazgatási helyzetének (azaz a nyelven kívüli tényezőknek) a megváltozása révén különféle név-változási folyamatok következtek be, így például a nevek eltűnése mellett a névcsere vagy a névbokrosodás jelensége is gyakori volt a körükben. Az utóbbi folyamat elsősorban az egyrészes alapneveket érintette. Ezzel szemben a halomnevek — eleve kétrészes alapnévként — kisebb, főként a kiemelkedés közelében fekvő objektumok neveiben mutathatók ki név-alkotó szerepben, például *Szántott-halom rétje*, *Test-halom kútja*, *Királydombi csárda*, *Kutya-dombi-kút* stb. A víznevek névbokrai időben a mához közeledve egyre szerteágzóbbak, s ennek folytán egyre több elemet tartalmaznak. A halomnevekre ez a folyamat kevésbé jellemző, s az alapnév megmarad magának az objektumnak a jelölésére, többnyire a helyfajta megváltozása nélkül.

Hajdúnánás határneveinek névtára

Hajdúnánás névanyagának rendszerezett, egységes alapelv szerinti összegyűjtését egyéni munka formájában magam végeztem el. A névkorpusz egybeállítását levéltári kutatómunkával, azaz a történeti névanyag feltérképezésével kezdtem: a kéziratos források közül a helyneveket a levéltárakban fellelhető kiadatlan kéziratos és kataszteri térképekről, illetve közgyűlési jegyzőkönyvekből, telekkönyvekből, a település pusztáinak irataiból gyűjtöttem össze. Ezek mellett újabban kiadott forrásokat is feldolgoztam az adatgyűjtés során, például oklevél- és okmánytárakat, boszorkányperek anyagait, urbáriumokat, összeírásokat, helységnévtárakat. A névanyag gerincét az e forrásokból származó adatok alkotják: maga a történeti adatállomány közel 200 forrás révén állt egybe. Az ily módon összeállított névanyag szolgált alapul az általam lefolytatott élőnyelvi

gyűjtéshez is, amely (a település határának kiterjedését figyelembe véve) 40 adatközlővel készített interjú formájában valósult meg. A település határneveit tartalmazó névtár 2406 objektum 5475 névváltozatát foglalja magában szócikk formában (ennek közel felét, több mint 2800 névváltozatot az élőnyelvi névanyag teszi ki).

4. Az értekezés tárgyából megjelent publikációk

Tanulmányok

1. Hajdúnánás határának helyneveiről. In: *Juvenilia I. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. KOVÁCS ZOLTÁN–SZIRÁK PÉTER. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006, 207–217.
2. Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: *Juvenilia II. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. PETE LÁSZLÓ. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008, 229–235.
3. Határrésszé vált települések névbokrosodásának elméleti kérdései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, 2008, 217–221.
4. Vizek, vízparti helyek neveinek változása a Hajdúnánáshoz tartozó Tedej területén. *Helynévtörténeti tanulmányok 4 (2009)*, 131–142.
5. Elpusztult települések lokalizációjának kérdéséről. Kísérlet a középkori Süldő falu azonosítására. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5 (2010)*, 169–187.
6. Elpusztult középkori települések lokalizációjának helynévtörténeti kutatásáról. In: *Interdiszciplinaritás a régió kutatásban. Fiatal kutatók nemzetközi konferenciája I.* Szerk. BARTHA ÁKOS–SZÁLKAI TAMÁS–SZENDREI ÁKOS. Elektronikus tanulmánykötet. CD. Debrecen: Hajdú–Bihar Megyei Levéltár, 2011, 7–22.
7. A történeti források szocioonomasztikai felhasználhatósága a helynévrendszerek vizsgálatában. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6 (2011)*, 133–150.
8. Határrésszé vált települések nevei mint névalkotó lexémák. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7 (2012)*, 77–84.
9. A halmok neveinek szerkezeti felépítéséről és változási hajlandóságáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8 (2012)*, 101–110.
10. A Magyar Digitális Helynévtár. A települések helynévrendszerének megjelenítése, elemzési útjai és lehetőségei. In: *Interdiszciplinaritás a régió kutatásban. Fiatal kutatók nemzetközi konferenciája II.* Elektronikus tanulmánykötet. Szerk. BARTHA ÁKOS–SZÁLKAI TAMÁS–SZENDREI ÁKOS. Debrecen: Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú–Bihar Megyei Levéltára, 2012, 57–64.

11. Names of settlements that have turned into borderland as name forming lexemes In: A XXIV. Nemzetközi Névtani Kongresszus kötetében. Megjelenés alatt.
12. Az élőnyelvi helynévgyűjtések módszertani problémáiról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 9. Megjelenés alatt.